

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА У
РОСІЇ У 1923–1932 РОКАХ (НА ПРИКЛАДІ ЦЕНТРАЛЬНИХ
ОБЛАСТЕЙ)**

**Особенности становления украинской школы в России в 1923–1932 годах
(на примере центральных областей)**

**The peculiarities, concerning the Ukrainian school's establishment in Russia of
1923-1932 years
(taking the central regions as an example)**

**Пономаревський Станіслав Борисович
Пономаревский С.Б.
Ponomarevskiy S.B.**

Анотація. У статті проаналізовано специфіку розгортання українізаційних процесів в освіті та шкільництві у 20-х – на початку 30-х років на прикладі Центрально-Чорноземної області РРФСР. Наведені факти і конкретні ситуації сприйняття освітньої українізації місцевим населенням і адміністраціями регіонів, указані недоліки, позитивні відмінності та перспективи українізаційних змін. Залучено також документи (постанови, рішення, директиви) тих літ, пов'язані з цією проблемою, статистичні дані. При підготовці статті широко використовувалися дані державних регіональних архівів – Курицини, Воронежчини та Білгородщини.

Ключові слова: освіта, шкільництво, національний, українізація.

Аннотация. В статье проанализирована специфика украинизационных процессов в образовании и школьном деле в 20-х – в начале 30-х гг. на примере Центрально-Черноземной области РСФСР. Приведены факты и конкретные ситуации восприятия украинизации в образовании местным населением и администрацией регионов, указаны ошибки, позитивные отличия и перспективы украинизационных изменений. Задействованы также документы (постановления, решения, директивы) тех лет, связанные с этой проблемой, статистические данные. В процессе подготовки статьи широко использовались данные государственных региональных архивов – Курской, Воронежской и Белгородской областей.

Ключевые слова: образование, школа, национальный, украинизация.

Summary. The specific feature of Ukrainizational processes in 20-th-30-th (XX), taking Tsentralno-Chornosemna region, the RSFSR, as a model, are put into the article's analysis. The real facts and certain situations of Ukrainization's accepting in educational sphere by local settlers and region's administration are demonstrated. Both some mistakes and positive features, the possibilities of Ukrainizational changes are specified. The documents (resolutions, decisions and guidelines) which belong to that time and the statistic records connected with this problem are involved as well. During the process of this article's preparation, the information from national regional archives, belonging to Kurskaja, Voroniezhszkaja and Bielgorodskaja regions was widely used.

Key words: education, school, national, Ukrainization.

Постановка проблеми та аналіз актуальних досліджень. Якщо спосіб життя, особливості адаптації у багатокультурному середовищі, розвиток

культури та шкільництва представників української діаспори західного напрямку активно розпочали вивчати в Україні з перших років здобуття незалежності, то щодо східної української гілки діаспори, особливо у Російській Федерації, мусимо констатувати інший стан. Лише останнім часом почали з'являтися окремі аналітичні огляди, присвячені спорадичним питанням українського громадського життя у Росії, історії становлення національних товариств, функціонуванню української мови, преси, літератури, театру, подвижницькій діяльності окремих представників українського руху у Росії тощо. У цьому контексті помітними постають дослідження В. Бабенка, Л. Большакова, А. Бондаренка, К. Дроздова, В. Ідзьо, І. Карабулатової, В. Мельниченка, В. Мироненка, А. Попка, О. Руденка-Десняка, Є. Савенка, В. Сінельнікової, В. Халімончука, І. Шульги, В. Черномаза, В. Чумаченка та інших, присвячені різним аспектам актуалізації цих проблем. Згадані дослідники окреслили і поглибили коло уявлень про специфіку минулого та сучасного буття української діаспори у Російській Федерації.

Разом з тим, на цьому тлі залишається чимало проблем, у висвітленні яких існують істотні прогалини. Зокрема, все ще майже повністю випадають зі сфери наукових досліджень аспекти становлення як у сучасному стані, так і у ретроспективі ХХ століття такого вкрай різноманітного явища, яким виступає українське шкільництво. Протягом останнього двадцятиріччя у своїх працях намагалися окреслити найбільш загальні явища та закономірності процесів розвою української школи у Росії окремі вітчизняні та російські історики, соціологи, правознавці, філологи, педагоги-теоретики: О. Алдакімова, Л. Божук, І. Васильєв, В. Доманський, К. Дроздов, І. Іванцов, Л. Сорочук, В. Черномаз. Однак їх дослідження, як правило, не носять цілісного характеру вирішення даної проблеми, а віддзеркалюють лише окремі освітні тенденції, що співіснують у комплексі з іншими проблемами історичного чи сучасного буття – правовими, соціальними, громадськими, мистецькими, літературознавчими, бібліографічними, демографічними, етнографічними. На жаль, доводиться констатувати також недостатній характер вивчення суто педагогічних процесів

розвитку українського шкільництва у Російській Федерації, у зв'язку з чим автор у статті намагається поставити **мету**: проаналізувати шляхи українізації у 20–30-х рр. ХХ ст. у педагогічній сфері та її наслідки на прикладі центральних регіонів Радянської Росії; виявити організаційні засади української шкільної освіти цього періоду.

Виклад основного матеріалу. З 1923 року на XII з'їзді партії керівництво ВКП(б) поклало початок політиці націоналізації на території усєї країни. Воно закликала спільними зусиллями державних органів влади до підтримки культурного і соціального розвитку народів країни через запровадження у школах та вищих навчальних закладах, у пресі, адміністрації та інших ділянках життя рідної мови, а особливої уваги слід було надати становленню національного шкільництва, літератури та науки.

Політика українізації, започаткована радянською владою щодо деяких регіонів Росії з компактним мешканням етнічних українців, торкнулася у 1923–1932 рр. і 1,5-мільйонного українського населення Центральної Чорноземної області (ЦЧО). Як і в інших регіонах, густонаселених українцями, радянська влада ставила за мету вирішення в ЦЧО (Курська та Воронежська області) національного питання через визнання та поширення української мови, створення культурно-освітніх закладів, діловодства, національних районів. Однак найважливішим засобом українізації виступило все ж запровадження у регіоні системи українського шкільництва.

Разом з тим, відмітимо, що початкові спроби керованої українізації були зроблені на Воронежчині та Курщині ще з 1918 року, коли частина південних і південно-західних територій цих областей приєдналися до України за часів гетьманату П. Скоропадського. Найпомітніші зрушення планувалися у той час у галузі освіти, особливо після того, як гетьман з 1 серпня 1918 р. затвердив закон про обов'язкове вивчення у навчальних закладах українознавчих дисциплін – української мови, літератури, історії та географії. Але в умовах громадянської війни, швидкої зміни урядів керована владою українізація виявилася неможливою, а спонтанна (“знизу”) не могла дати системних

результатів. До того ж з падінням Української держави П. Скоропадського землі Воронежчини та Курщини знову відійшли до складу Радянської Росії.

І все ж у повоєнний період на території, де компактно проживала така велика кількість українського населення, прагнення до проукраїнського способу життя продовжувало зберігатися. Так, у 1922 р. у доповіді завідувача Курським губбранацменом переважно щодо українців знаходимо: “населення національних груп вкрай індиферентно і недовірливо ставиться до усього, що не є для нього рідним, а тому до справи освіти ставиться взагалі пасивно, віддаючи перевагу залишатися без освіти узагалі, ніж отримувати її нерідною мовою, для нього малодоступною і такою, що не дозволяє проявити свої духовні сили та творчість” [1, 71зв.]. Та ж позиція була заявлена і губнацменом Воронежчини у 1923 р., коли він повідомляв, що за результатами поїздки в Острогожському повіті виявилось: місцеве населення вимагає національної освіти, воно зовсім не зрусифіковане і з труднощами сприймає освіту російською мовою [2, 74зв].

Таким чином, необхідність у розгортанні широкої радянської українізації в ЦЧО поставала нагальною потребою. Українізаційні процеси тут почали здійснюватися на державному рівні з 1925 року. Вони перекривали стихійну українізацію і спрямовували її у кероване радянською державою русло. Для здійснення політики українізації в центральнo-чорноземних губерніях були створені спеціальні установи, в основному по лінії Наркомосвіти. Так, у доповідній воронезького губвиконкому до ВЦВК у листопаді 1925 р. вказувалися заплановані та виконані заходи: “Для керівництва роботою серед національних меншин у губернії уповноваженим призначений завідувач губерньським відділом народної освіти т. Щепотьєв, якому дано доручення розробити план на поточний рік. Відповідальність за проведення робіт серед нацменшин покладена персонально на завідувачів повітовими відділами народної освіти. Відділам освіти Валуйського, Богучарського, Россошанського та Острогожського повітів запропоновано виділити по одному інструктору-українцю для керівництва українізованими школами” [3, 56].

Значно гірше розгорталася місцева політика українізації у Курській області у середині 20-х років. Тут під впливом губернської адміністрації, котра була негативно налаштована на вирішення будь-яких національних проблем, жодних практичних дій не проводилося, а ініціативи Губнацрадна, формально підпорядкованого Губернському відділу народної освіти, не сприймалися всерйоз. Врешті-решт посада уповноваженого за освіту нацмена була взагалі скорочена. Таким чином, жодних заходів з українізації Курщини, де на 1926 рік у 7 районах проживало до 20–30% українців, а у Грайворонському повіті аж до 71%, владою на місцях не здійснювалося до 1928 р., коли відбулося об'єднання двох губерній у Центрально-Чорноземну область.

Відповідно, ті українізаційні процеси, які все ж мали місце у Курській і Воронежській губерніях у цей період, виступали переважно хаотичними, відбувалися без цілеспрямованого державного фінансування і мали вигляд, швидше, ініціатив окремих представників повітової влади чи сільських громад. Відповідно, на цьому етапі спостерігаються спроби українізації лише початкової школи та деяких культосвітніх установ, відповідальних за боротьбу з неписьменністю. Сучасний дослідник історії ЦЧО К.С. Дроздов справедливо вказує, характеризуючи період 20-х років, що “українську школу доводилося будувати з нуля: були відсутні українські учителі та українська навчально-методична література, не було приміщень для розміщення українських шкіл, українська мова у величезній масі місцевого українського населення продовжувала сприйматися “мужицькою”, на відміну від “панської” російської, якою пишуть книги, складають документи в установах та ін. Усе це суттєво уповільнювало темпи освітньої роботи серед українців” [9, 119].

Переведення на українську мову навчання початкових шкіл там, де існувала щодо цього місцева ініціатива, розпочалося у повітах з кінця 1922 – на початку 1923 років. Зокрема, у Воронежській губернії україномовними виявилися на цей час тільки 9 шкіл першого ступеня, 4 дитячих будинки, 4 українські “просвіти” [4, 75–75зв.], хоча за офіційними даними на Воронежчині проживало у цей час близько одного мільйона українців.

У сусідній Курщині, за офіційними даними, у восьми повітах з українським населенням до 600 000 осіб були наявні 4 початкові школи та одне освітнє товариство кількістю у 100 осіб (“Промінь”, м. Мирополля). З них на державному забезпеченні перебували тільки дві школи – у слободі Пенянки Миропольської волості (5 вчителів) і школа (1 учитель) у м. Курську. Таким чином, напередодні XII з’їзду РКП(б), який започаткував політику націоналізації як у республіках, так і на теренах РРФСР, у центральнo-чорноземних губерніях Росії на півтора мільйонне українське населення виявилися усього 13 початкових шкіл, 4 дитячі будинки та 5 просвітянських організацій. Більшість їх не мала державної підтримки й існувала за рахунок доброї волі сільських чи містечкових українських громад, відчувала брак учительських кадрів, підручників, художніх текстів, методичного забезпечення.

На 1925 рік ситуація в українській освіті мало відрізнялася від показників дворічної давності, коли розпочалася українізація в освіті: у Воронежській губернії налічувалося усього до 30 шкіл, які обслуговували потреби 3242 учнів при 52 учителях, що складало близько 3% від складу учнів-українців цієї губернії [6, 10]. І все ж саме з 1925 року у центральнo-чорноземних губерніях поступово здійснюється злам у бік активної українізації регіону як у освітній сфері, так і адміністративному управлінні. Націоналізація набуває планового характеру, виникає розуміння необхідності змін, закладається постійне фінансування процесів з державного і місцевого бюджетів. Саме з цього часу не тільки збільшується кількість початкових шкіл у обох губерніях, але і починають виникати українізовані школи 2 ступеня (семи- та дев’ятирічки), а також українські відділення у педагогічних технікумах. Однак відмітимо, що згадані явища представлені в обох губерніях неоднорідно. Зокрема, про перебіг українізації у Курській губернії у 1925–1928 рр. добре видно з листа та спеціальної інструкції, надісланих у 1928 році Наркомосвіти РРФСР до Курського ГубВНО: “Незважаючи на указівки, освітня робота серед українського населення Курської губернії продовжувала залишатися поза полем зору ГубВНО та радянських органів, і на даний момент Народний

комісаріат освіти має відомості, що кількість українських шкіл не вища двох-трьох десятків у той час як, згідно з повідомленням ГубВНО від 28 січня цього року, кількість українських шкіл повинна скласти не менше 133-х” [7, 9].

У Воронежській губернії шкільна українізація у другій половині 20-х років відбувалася на інших засадах. На цьому наголошував, наприклад, представник Воронежчини з національних питань Д.П. Горошко, виступаючи на Другій Всеросійській нараді у справах національних меншин у Москві (червень 1928 року): “як протікає робота з переведення освітніх закладів на рідну мову українського населення, можна судити хоча б із наступних даних. У 1924/1925 році було відкрито 32 школи 1-го ступеня, у 1925/1926 році – 85 шкіл, у 1926/1927 році – 221 школа й у 1927/1928 році – 412 шкіл. Ці наочні дані говорять за те, що ті вимоги, які висувалися в минулому Воронежському губернському виконавчому комітету з приводу посилення роботи з переведення освітніх закладів губернії на українську мову, у достатній мірі виконані, незважаючи на труднощі, пов’язані з цією роботою” [11, 142]. Крім того, як вказано у доповіді Д. Горошка, з 10 шкіл 2-го ступеня, розташованих у густонаселених українцями районах губернії, українізованими були вже 6, а у решті введено викладання української мови як навчальної дисципліни. З 4-х шкіл селянської молоді одна використовує українську мову навчання, з 5-ти педагогічних технікумів один українізований, в інших україністика вивчається, з 75-ти хат-читалень українськими є 23, а пунктів ліквідації неписьменності нараховується 90. “Останнім часом губернський виконавчий комітет заслухав доповідь про стан роботи у губернії і визнав встановити тверду плановість в її проведенні. Він визнав, що у найближчий час, тобто не пізніше 1930/1931 року, необхідно українізувати усю сітку культурно-освітніх закладів у губернії. У зв’язку з цим подані відповідні вказівки губернському відділу освіти – найближчим часом облаштувати свої планові міркування, щорічно передбачаючи проведення потрібних заходів, на що витребувати необхідні кошти”, – відзначав також у доповіді Д. Горошко [11, 143].

На початку 30-х років українізаційні акценти у ЦЧО змінюються. Під впливом директив центральної влади місцева адміністрація намагається тепер основні акценти у сфері національної роботи спрямовувати на якісне удосконалення уже досягнутих показників. “У галузі національно-культурного будівництва, – наголошувалося у доповіді комісії з націоналізації, створеної у 1931 році при Наркомосвіти РРФСР, – як і у справі культбудівництва у цілому, тепер центр ваги повинен бути зміщений з питань кількості до питань якості.., з показників про кількість закладів, чисельність контингентів, відсотки охоплення і т.д. ми повинні перейти до показників якісних” [8, 44]. Ця та подібні директиви в умовах ЦЧО привели до зупинення подальшого нарощування кількості українських шкіл і зосередження уваги на проблемах забезпечення їх підручниками, методичним забезпеченням, створення адаптованих навчальних програм, розробки відповідних посібників. На цьому етапі вперше постало питання підготовки учительських кадрів найвищої категорії. У зв’язку з цим з 1930 року було відкрите українське відділення на 70 студентів при Воронежському державному університеті, що обіцяло значно полегшити проблему з кваліфікованими учителями для українізованих шкіл, у першу чергу 2-го ступеня та українських педагогічних технікумів. Разом з тим, незважаючи на згадані зусилля, кадрова ланка та забезпечення українських шкіл ЦЧО літературою і на початку 30-х років залишалися слабкими. Так, у Шебекінському районі “через проведення українізації навчання спостерігається значний недолік у вчителів, які знають українську мову”, в Глушківському та Павлівському районах “підручників для старших груп та усіх пунктів лікнепу українською мовою немає” і т. ін. [10, 643–644]. Також, як вказує К. Дроздов, у зв’язку з проведенням колективізації значно погіршилися стан і статки сільського вчительства [9, 155]. З причин відсутності продовольчого та товарного постачання, затримок заробітної плати “учителі буквально утікають із села”, – повідомляла одна з довідок ОГПУ цього часу. У період з 20 грудня 1930 року по 25 січня 1931 року тільки у 5-ти районах області зафіксовано 24 випадки звільнень вчителів з роботи за власним бажанням. “Заняття у діючих

школах відбуваються з перебоями. Школи не забезпечені паливом, відчувається нестача шкільного приладдя, підручників і інших шкільних посібників..., у деяких школах учні виконують записи на стінах і дверях школи” [10, 644].

Однак і за цих умов на початку 30-х років українізація в освіті у ЦЧО досягла запланованих результатів, мала високі показники розвитку та тенденції до значного поглиблення якості шкільної освіти.

У грудні 1932-го року на засіданні обкому ВКП(б) Центрально-Чорноземної області було заслухано постанову ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР про згортання українізації на території РРФСР. За планом деукраїнізації, першою повинна була бути знищена система українізованої освіти. Уже з 15 січня 1933 року, не чекаючи завершення річного навчання, виключалося викладання будь-яких українознавчих дисциплін у школах 1-го та 2-го ступенів, технікумах, лікнепах. Терміново вилучалися українські підручники, на їх місце друкувалися та завозилися російські. Усі курси з підготовки українських учителів з 1 січня ставали російськомовними, деякі українські педагогічні технікуми зачинялися навіть без переведення. Ліквідовувалися й українські відділення та групи у вищих навчальних закладах, а також знімалася з навчальних планів українська мова, де вона викладалася окремою навчальною дисципліною. Підлягали звільненню з роботи також педагогічні кадри, задіяні в адміністрації українізованого шкільництва чи у практичному навчальному процесі. Паралельно зі школами нищилася й українська бібліотечна система.

Висновки. Важливим явищем щодо “українського питання” у 20–30-х рр. у Радянській Росії постала політика українізації. Абсолютною умовою її розбудови стала необхідність широкого розвитку національної освіти та школи. Остання у РРФСР розвивалася відповідно до постанов центральних органів влади та особливостей місцевих ситуацій у цілому продуктивно, у результаті чого український етнос у Росії вперше був визнаний національною меншиною, серед представників якої необхідно проводити освітню роботу рідною мовою, розвивати шкільництво, готувати і формувати кваліфіковані учительські кадри.

Вперше як масове явище з'явилися у Росії й українські школи та інші навчальні заклади.

Рішення зі згортання українізації виявилось вирішальним сигналом для українців Курщини та Воронежчини щодо подальшого збереження української національної самобутності і етнічної самосвідомості. За короткий час українська мова тут, як і в період Російської імперії, знову була витіснена на рівень виключно побутового та родинного спілкування. Навчання українських дітей російською мовою прискорило асиміляційні процеси, які активно тривають і до сьогодні.

Література

1. Государственный архив РФ (ГА РФ). Ф. Р-296. Оп.1. Д.53. Л.71об.
2. ГА РФ. Ф. Р-296. Оп.1. Д.53. Л.74об.
3. ГА РФ. Ф. Р-1235. Оп.120. Д.36. Л.56.
5. ГА РФ. Ф. Р-296. Оп.1. Д.53. Л.75-75об.
6. ГА РФ. Ф. А-296. Оп.1. Д.94. Л. 10.
7. ГА РФ. Ф. А-296. Оп.1. Д.427. Л. 9.
8. ГА РФ. Ф. А-296. Оп.1. Д.542. Л. 44.
9. Дроздов К.С. Государственное регулирование русско-украинских национальных отношений в Центральном Черноземье (1923–1933 гг.): Дис. ... кандидата истор. наук: 07.00.02 / Дроздов Константин Сергеевич. – М., 2010. – 265 с.
10. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД: 1918–1939. Документы и материалы: [в 4-х тт.]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЕН), 2003. – Т.3. (1930-1934). – Кн.1. (1930-1931гг.) / [Под ред. А. Береловича, В. Данилова, С. Козлова]. – М.: РОССПЕН, 2003. – 756 с. – (Документальная серия).
11. Совещание уполномоченных по работе среди нацменьшинств при ЦИКах автономных республик, областных, краевых и губернских исполнительных комитетах, 1928 г.: стен. отчет.-М.,1928.-С.142–143.